
ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ

Юрій Кальниш

Еволюція християнської доктрини відносин між Церквою та державою

Викладено результати дослідження, мета якого полягала в тому, щоб простежити історико-філософську еволюцію християнської доктрини відносин між Церквою та державою й визначити сучасні моделі церковно-державних взаємин, у яких ця доктрина виявляється, зокрема, в Україні.

Ключові слова: Церква, держава, церковно-державні відносини, християнство

Не стане перебільшенням припущення, що зацікавлення передових мислителів людства до релігії та Церкви як специфічного, унікального соціального феномена, виникло, напевно, майже одночасно з появою самої релігії та відповідної культової практики конкретних соціальних груп. Ще вчені стародавнього світу приділяли значну увагу роздумам про природу божественного і його вплив на перебіг земного життя людини та формування відносин у суспільстві. З огляду на важливу гуманітарну роль релігії, дослідження духовного впливу Церкви на суспільні процеси і сьогодні залишається актуальним для філософсько-богословської науки.

У сучасній вітчизняній філософсько-богословській думці на проблемах формування дієвої моделі церковно-державних взаємин відносин зосереджувались як науковці (І. Бальжик, В. Бондаренко, А. Колодний, В. Любчик, В. Малюська та ін.), так і діячі Церкви. Зокрема, митрополит Володимир (Сабодан) зазначає, що, «Пам'ятаючи про величезну відповідальність богослова, про зростаючу суспільну та антропологічну потребу в розвитку богослов'я, Церква сьогодні усвідомлює свою відповідальність за те, щоб якісно нова сторінка в історії богослов'я не залишилась у царині сподівань, але стала реальністю. Православне богослов'я двадцять першого століття в Україні має стати тією закваскою, яка змінить світогляд народу

та суспільної еліти, учених та філософів, віруючих і священників, учителів та учнів»¹.

Мета дослідження, результати якого викладено в цій статті, полягає в тому, щоб в загальних рисах простежити історико-філософську еволюцію християнської доктрини відносин між Церквою та державою й визначити сучасні моделі церковно-державних взаємин, у яких ця доктрина виявляється, зокрема, в Україні.

Фундаментальним джерелом відомостей про зв'язки Церкви та держави в стародавньому світі й ідеологічним підґрунтям для їхнього розвитку протягом багатьох століть і донині є Біблія. Так, за біблійною версією, сам Бог встановив первісне розмежування між трьома основними соціальними групами: трудівниками, керівниками і служителями культу (історія синів Ноя), котрі, однак, мають спільне походження та спільноту у вигляді «богоулюбленої Церкви»².

За часів імператора Костянтина Великого й далі спостерігається вплив християнського віровчення на державну законотворчість. Здійснювалося це задля того, щоб у будь-який спосіб забезпечити офіційний статус християнської Церкви та її достойників, а також сприяти реалізації церковної політики. Типовими змінами в законодавстві, які ініціювала Церква на захист своїх інтересів, були: право на майнову спадщину, узаконення церковних судів, право нагляду за добродійницькими акціями, введення законів проти еретиків.

Найважливішу політичну сентенцію християнства сформулював у своєму Посланні до римлян св. апостол Павло: «Всяка душа нехай підкорюється вищій владі; бо нема влади не від Бога, існуюча ж влада від Бога встановлена. Тому той, що супротив владі чинить, чинить супротив Божій установі; і сам накликає на себе осуд. Бо начальствующі страшні не для добрих справ, але злих. Якщо хочеш не боятися влади – роби добро, й отримаєш похвалу від неї. Бо начальник є Божий слуга... Тому треба підкорюватися не лише з остраху покарання, але по совісті...»³.

З цих причин християнство порушило питання, незнане в античному світі, – про принципово новий рівень церковно-державних взаємин – і започаткувало різні форми релігійної лояльності. Річ у тім, що з'явилася потреба не в офіційній релігії – своєрідному додатку держави, а в релігії з явною автономною еклезіастичною організацією та власними специфічними інтересами, яка стала б рівноправним партнером держави.

Приклади, приклади розбіжностей у поглядах на відносини між державою та Церквою знаходимо ще в працях провідних «отців Церкви» апологетичного періоду й раннього середньовіччя – св. Амвросія

Медіоланського (IV ст.), св. Августина Блаженного (V ст.) та св. Григорія Богослова (VI ст.). Ніхто з них не ставив своїм завданням вироблення систематизованої церковної щодо держави, оскільки ці діячі були представниками доби становлення християнської думки й вирішували інші пріоритетні на той час для Церкви питання. Але й вони висловлювали погляди, які стали підвалинами християнських переконань і невід'ємною частиною церковної концепції взаємин між цими двома могутніми суспільними інститутами.

Особливо вирізнявся своїм палким прагненням до автономії Церкви в духовній сфері св. Амвросій. Він заявляв, що в духовних справах Церква посідає юрисдикцію над усіма християнами з імператором включно, бо він «перебуває у середині Церкви, а не над нею». Жодним чином не ставлячи все ж під сумнів необхідність послуху цивільній владі, цей християнський мислитель водночас доводив, що не тільки правом, а й обов'язком священика є критика світського володаря за моральні огріхи. На думку св. Амвросія, державна влада повинна визнавати компетенцію Церкви у світських справах, як і обмеженість своєї зверхності щодо церковного майна, хоча й права Церкви мають підтримуватися радше духовними засобами, ніж непокорою⁴.

Великим прихильником і учнем св. Амвросія був св. Августин Аврелій. Його доктрина відносин Церкви та держави, висвітлена, зокрема, у фундаментальному філософсько-богословському трактаті «Про Град Божий»⁵, передбачає, що не лише Церква в духовних справах мусить зберігати незалежність від уряду, а й світський уряд має бути незалежним, доки він діє в межах своєї юрисдикції.

Далі св. Августина у ствердженні концепції зверхності державної влади над церковною пішов св. Григорій Богослов. На його переконання, «влада володаря не тільки надходить від Бога, а й не існує нічого вищого від самого володаря, окрім Бога. Всі діяння володаря залишаються в остаточному підсумку між Богом і совістю цього володаря»⁶. Тобто піддані повинні і коритися своєму правителю, і утримуватися від оцінки та критики його життя.

Такі досить розбіжні погляди в кінці VI ст. сформувалися в загально-церковну концепцію, яку прийнято називати вченням про «два мечі», або про дві влади. Згідно з нею (і в цьому вона істотно відрізнялася від античної ідеї всесвітньої спільноти), Церква була всезагальним феноменом, так само, як і держава – отже, охоплювала всіх людей. На ідею світського права ця доктрина наклала ідею християнського обов'язку, а поряд і водночас із громадянством у державі постала належність до «Церкви Небесної».

В XI–XII ст. богословсько-політичні праці були переважно полемічними й зосереджувалися на суперництві між папами й монархами щодо меж церковної та світської влади. Відправною точкою для тогочасних полемістів стала вже згадана концепція «двох мечів». Себто насправді суперечка тривала між двома групами посадових осіб, кожна з яких вважала себе наділеною істинною владою і претендувала на відповідну діяльність. Але вже на цьому етапі стає помітною тенденція свідомого духовенства перетворити Церкву на автономну владу. Величезний обсяг полемічної літератури з цього приводу надзвичайно складно аналізувати в межах окремої статті, тому дозволимо собі зробити висновки на основі лише прикінцевих результатів цієї полеміки, що відобразилися в канонічному праві християнської Церкви⁷.

З боку держави також розгорталася певна аргументація, що наголошувала на відповідальності світського правителя безпосередньо перед Богом, без жодного земного посередника, і наполягала на праві світської влади, встановленої Богом, забезпечувати власне врядування. Церква й держава в цій полеміці виступали майже рівноправними суб'єктами, досягнувши певного балансу в своїх взаєминах, що ґрунтувався на угоді між духовною та світською гілками влади. Концептуальні засади такої угоди виражаються в державному й канонічному праві⁸.

Наприкінці XII ст., зі ствердженням національних держав, розгорілася з новою силою суперечка між Церквою та світською владою щодо зверхності й розмежування повноважень. З'явилася чітка позиція суверенної духовної влади, яка, однак, заперечувалася опонентами на тій підставі, що суверенна влада завжди внутрішньо деспотична, тож її слід пом'якшити за рахунок представницьких форм правління. У боротьбі між Церквою та державою за панування в суспільстві переможницею врешті-решт вийшла держава (багато в чому завдяки відсутності єдиного погляду на владу в церковному середовищі, внаслідок чого почалися внутрішні розколи).

Тривала полеміка про шляхи розвитку влади і в самій Церкві. Видатні вчені-богослови Тома Аквінський, Вільям Оккам, Миколай Кузанський, Еразм Ротердамський та великі реформатори Мартін Лютер і Жан Кальвін розвинули ідеї не тільки церковної соборноправності, а й співпраці Церкви з державою на основі договірного розмежування повноважень.

Позиція Томи Аквінського у протиборстві між духовною та світською владою характеризується як поміркована пап'єстська. Він був переконаний, що існують обставини, за яких Церква має право позбавляти правителя його компетенцій і, звичайно, вважав церковну юрисдикцію вищою за світську⁹. Досить сміливим (у дусі аристотелізму) було припущення Томи, що влада

світському володареві дається і Богом, і народом. Отже, у полеміці між Церквою та правителем певну силу має і голос народу.

Мартін Лютер, розробляючи досить суперечливу богословську концепцію «сліпої» покори підданих світській владі за наявності власної духовної свободи як найвищої цінності, заклав ідеологічні підвалини утворення національно-державних Церков, що певним чином підпорядковувалися політичним силам і навіть державним установам. У такий спосіб Церква, спираючись на могутність світських правителів, боролася за «чистоту віри», а держава, спираючись на авторитет Церкви, зміцнювала свою владу¹⁰.

Чи не останньою в Західній Європі спробою підпорядкувати державні справи духовній владі була політика Жана Кальвіна, під впливом якого Женевський магістрат перетворився в практично нову форму церковної адміністрації – консисторію.

За Кальвіном, світський успіх і навіть політична діяльність були обов'язком кожного відданого християнина, специфічною ознакою його «богообраності». Щоправда, реформатор принципово заперечував проти зрощення Церкви з державою. Кальвіністи загалом продовжували виступати, наприклад в Англії, проти такого єднання, що було б наслідком визнання короля главою національної Церкви. Пояснювалося це, однак, не бажанням звільнити державу від церковного впливу церкви, а якраз протилежним. У цьому плані Кальвінова теорія більше відповідала духові крайнього середньовічного клерикалізму, аніж сам католицизм¹¹.

Там, де кальвінізм розвивався вільно, він закономірно перетворювався на теократію – різновид олігархії, яка виникає як наслідок союзу духовенства й дворянства, і загалом характеризується обмеженістю, деспотичністю та реакційністю. Таким, по суті, і було кальвіністське врядування в Женеві та пуританський уряд у Масачусетсі.

Під впливом церковних розколів і зростаючої в ренесансному суспільстві атеїстичної свідомості, Церква змушена змінити свою владну концепцію та вступити в діалог з державою вже на предмет захисту власних інституційних інтересів. Держава ж починає розглядати Церкву передусім як ідеологічне знаряддя зміцнення своєї влади.

Як бачимо, в епоху середньовіччя було сформульовано три основні концепції взаємодії Церкви та держави:

– унітарна – держава повинна підпорядковуватися Церкві (західний варіант) або, навпаки, Церква підпорядковується державі (візантійський варіант);

– бінарна («двох мечів») – Церква та держава на політичній арені виступають спільно – як дві гілки влади, їхні повноваження розмежовані й регламентовані світськими законами та церковними канонами;

– тринітарна – поділ функцій між державою та Церквою значною мірою схожий на концепцію «двох мечів», але суттєвого значення набуває третій чинник – т. зв. воля народу (наявність певного представницького органу в державі й соборноправність у Церкві).

Середньовічному періодові державно-церковних відносин приділено в статті стільки уваги тому, що в цей час точилася найбільш гостра полеміка щодо домінуючої ролі Церкви й держави в суспільстві.

Після вирішення цього питання на користь держави, взаємини між двома суб'єктами-суперниками перейшли на принципово новий рівень: йдеться про тенденцію до розділення цих суспільних інститутів і започаткування договірного співробітництва між ними.

Класифікація відносин між Церквою та державою в сучасній Європі базується на потрійному поділі – вони визначаються як системи відділення, системи конкордату та системи національних Церков¹². На жаль, ця традиційна класифікація вже застаріла й малокорисна для розуміння сучасних процесів у галузі державно-церковних зв'язків. Вона перебільшує правовий аспект державно-церковних взаємин, недооцінюючи, натомість, їхній зміст, тобто реальні можливості Церков реалізовувати свою соціальну програму. Так, встановлення відносин держави та Церкви через конкордат відчутно відрізняється від налагодження їх через державні закони, оскільки його положення мають ту саму юридичну силу, що й положення міжнародного права, і тому не можуть бути змінені за ініціативою лише однієї зі сторін. З огляду на це, конкордат здається більш сильним захистом для Церкви, ніж державне законодавство. Проте, підписання конкордату само по собі ще не є визначальним елементом ставлення держави до Церкви – ні з політичного, ні з юридичного погляду. Це може також стосуватися відмінності між системами державних законів, ґрунтованих на досягненні Церквами суспільно-правового або приватноправового статусу. Цей статус усе ж не є вирішальним чинником щодо змісту, себто фактичного статусу Церков, у межах державної політики. Такі розбіжності та певний історичний досвід розвитку систем наштовхують на думку про необхідність застосування більш широкого спектру моделей державно-церковних відносин при класифікації та теоретичному аналізі перспектив цих взаємовідносин в Україні.

Запропонована в роботі класифікація також передбачає потрійний поділ, в основу якого покладено політичні аспекти взаємодії Церкви й держави.

У своїх зносинах з державою Церква може позиціонувати себе як:

– як невід'ємну частину державновладного організму (цю модель ми умовно назвемо «синкретичною»);

– як специфічне суспільне утворення, своєрідне стороннє тіло в державному організмі, що видається державі зайвим баластом («антагоністична» модель);

– як рівноправний суб'єкт взаємовигідних стосунків та співпраці, який діє в суспільстві поряд з державою, певним чином перетинаючись у своїх інтересах з нею, але в жодному разі, не зливаючись із державою й не протиставляючи себе їй («симбіотична» модель).

Своєю чергою, кожна з цих моделей представлена кількома різновидами:

1. Синкретична модель:

а) система державної Церкви, в якій провідна релігійна конфесія стає державним інститутом (як-от у Греції, Великобританії);

б) система національної Церкви, в якій провідна конфесія хоча й не є державним інститутом, але визнана привілейованою щодо інших (Іспанія, Ірландія, Бельгія тощо);

в) клерикальна система – потужні конфесії за допомогою політичних засобів активно впливають на державну політику, досягаючи на певний час привілейованого стану (Німеччина, Франція);

г) теократична держава – потужна домінуюча конфесія стає над державою і державні закони безпосередньо базуються на церковних канонах (у сучасному християнстві – тільки Ватикан).

2. Антагоністична модель:

а) система відкритого ворожого або принаймні недоброзичливого ставлення держави до Церкви, якою б конфесійною остання не була представлена (СРСР та інші країни «радянського табору»);

б) система відокремлення Церкви від держави, в якій перша діє в межах встановлених державою законів, але якщо компетенція й інтереси Церкви перетинаються із державними, та перевага надається останнім (Україна та інші країни колишнього СРСР).

3. Симбіотична модель (тією чи іншою мірою – всі країни ЄС):

а) система відокремлення Церкви та держави, в якій конфесії діють як суспільні корпорації в межах усього спектру цивільного права і при цьому утворюється спільний державно-церковний координаційний орган, котрий у кожному конкретному випадку розглядає й узгоджує питання пріоритетів церкви чи держави у сфері перетину їхніх компетенцій;

б) ліберально-симбіотична модель, що передбачає укладення угод між державними органами й установами та релігійними організаціями на місцевому й галузевому рівні. Основою для цього є цивільне законодавство країни (що не виключає наявність спеціального закону, який гарантує базові

права віруючих та релігійних організацій) і спільність інтересів суб'єктів угоди. Загальне спрямування державної політики заохочує державні органи й установи до всебічного активного співробітництва з релігійними організаціями з метою розширення сфери їхнього соціального служіння, координації державних і церковних гуманітарних програм, ефективного залучення й використання коштів тощо.

Така система дозволяє, не порушуючи основоположні права віруючих і та їхніх громад, запровадити певну диференціацію релігійних організацій у їхніх відносинах з державою, врахувати найширший спектр можливих державно-церковних взаємодій, не вдаючись кожного разу до законотворчості на найвищому рівні чи колізій, які пов'язані з постійною необхідністю тлумачити, уточнювати існуючий універсальний закон.

Кінцевим результатом застосування цієї системи може стати державно-церковна угода на найвищому рівні (конкордат), за умови накопичення певного обсягу місцевих та галузевих угод релігійними організаціями, що представляють визначену конфесію.

в) система державно-церковного договору (конкордату), в якій відносини між державою та Церквою (принаймні її провідними конфесіями) будуються на нормах міжнародного права (як, наприклад, в Італії, Польщі). Такий договір підписують глава держави (або уповноважена ним особа) та очільник Церкви. Жодній зі сторін не дозволено самочинно його змінити (ця система наближається до синкретичної моделі, оскільки Церква, за згодою держави, може перебирати на себе деякі державні функції).

На завершення цього короткого огляду варто навести слова патріарха УГКЦ Блаженнішого Любомира Гузара, які, на нашу думку, дуже влучно формулюють сучасну християнську доктрину державно-церковних відносин: «Церква не сміє нав'язувати себе державній владі. Із державною владою вона є партнером у забезпеченні загального добра народу. Держава повинна дати Церкві можливість виховувати громадян, а також забезпечити їй матеріальну можливість виконувати свою релігійну місію»¹³.

Досвід показує, що жодна з перелічених систем не діє в чистому вигляді. Однак політологічний аспект, покладений в основу цього класифікатора, дає змогу дослідити динаміку й виявити загальний вектор і пріоритетні напрями розвитку державно-церковних відносин в Україні. При порівнянні вад і переваг описаних моделей було встановлено, що система державно-церковних взаємин в Україні, зазнавши за останні століття різних змін (від державної Церкви до Церкви в підпіллі), нині, на терені демократичної держави, поступово прогресує в напрямку симбіотичної моделі. Про це свідчать сьогодні перші ознаки плідної співпраці держави та Церкви.

- ¹ Владимир (Сабодан). Задачи православного богословия в Украине на современном этапе / Блаженный Митрополит Киевский и Всея Украины Владимир (Сабодан) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://orthodox.org.ua/article/zadachi-pravoslavnogo-bogosloviya-v-ukraine-na-sovremennom-etape>.
- ² Книга Буття // Біблія. – К.: Українське Біблійне товариство, 1999. – С. 9.
- ³ Павло, Св. Апостол. Послання до римлян / Св. Апостол Павло // Новий Заповіт. – К.: Українське Біблійне товариство, 1999. – С. 143.
- ⁴ Амвросий Медиоланский // Памятники средневековой латинской литературы IV–VII вв. – М.: Наследие, 1998. – С. 55–96.
- ⁵ Августин. О Граде Божием / Блаженный Августин Аврелий. – М.: Харвест, АСТ, 2000. – 1296 с.
- ⁶ Григорий Богослов. Созидание Истины / Григорий Богослов. – Казань: Епархиальное издание: 1904. – 179 с.
- ⁷ Джерела канонічного права православної церкви. – Харків, 1997. – Вип. 1. – 112 с.
- ⁸ Кодекс канонів східних церков. – Roma: Vatikano, 1995. – 412 с.
- ⁹ Фома Аквинский. Сочинения: Авторский сб. / Фома Аквинский / Сост. А. Апполонов. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.
- ¹⁰ Лютер М. О свободе христианина: Авторский сб. / Мартин Лютер / Пер.: И. Каркалайнен, И. Фокин. – М.: ARC, 2013. – 688 с.
- ¹¹ Кальвин Ж. Наставления в христианской вере: 4 кн. / Жан Кальвин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=3204443>.
- ¹² Модели церковно-государственных отношений США и Западной Европы. – К.: Институт філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, 1996. – С. 90–95.
- ¹³ Гузар Л. Про існування Церкви і Держави / Любомир Гузар // Українська правда. – 2013. – 10 квітня – Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2013/04/10/6987867/?attempt=1>.

SUMMARY

Yuri Kalnysh

Evolution of the Christian doctrine of relationship between church and state

The results of the study, whose purpose was to trace the historical and philosophical evolution of the Christian doctrine of relations between church and state and to identify current models of church-state relations in which this doctrine is discovered, particularly in Ukraine are considered.

Keywords: church, state, church-state relations, christianity in this article.